

XALQ MAQOLLARI VA ULARNING SINTAKTIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Ibroximjonova Zulfiya Baxtiyorjon qizi

Farg'ona davlat universiteti 1-kurs magistranti

Annotatsiya: *mazkur maqolam orqali men o'zbek xalqining maqollari naqadar keng ekanligi, xalq maqollarining semantik hamda leksik xususiyatlarini ochib berishga harakat qildim. Maqollar semantik jihatdan juda keng yoritilgan bo'lib, buning natijasida o'zbek xalqining naqadar tilga boy ekanligini ko'rishimiz mumkin.*

Kalit so'zlar: *O'zbek xalq maqollari, semantikasi, leksikasi, tilshunoslik, sinonimik lug'at.*

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A. Karimov ta'kidlaganlaridek, "...fan ijtimoiy jarayonlarga faol ta'sir etadigan, bizga, ya'ni amaliyot xodimlariga ishimiz mazmuni va xarakterini belgilab beradigan, o'zini-o'zi sozlab turadigan va o'zini- o'zi boshqaradigan sistemaga aylanishi kerak"¹⁶⁹ qolaversa, "fikrlash tarzimizni mustaqillik ruhiga moslashtirish, bir yoqlama va tor fikrlashdan voz kechish - bugungi Ma'naviy tiklanish davrimizning eng muhim masalalaridan biridir"¹⁷⁰. Shu boisdan ham manaviy tiklanish davrida "o'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'lishi"¹⁷¹ ni unutmashimiz kerak. Ona tili milliy madaniyatning oynasi, qolaversa, uni saqlovchi xazina hamdir. Har bir xalq yashayotgan joyining tabiati, u xalqning iqtisodiy tuzumi, og'zaki ijodiyoti, badiiy adabiyoti, san'ati, fani, urf-odatini o'zida aks ettirib, to'plab, avlodlardan avlodga yetkazib berish tilning milliy-madaniy mundarijasidir. Bu mundarija tilning harakatdagi birliklarida juda ham aniq namoyon bo'ladi. Xalq tafakkuri durdonasi hisoblanmish maqollar nafaqat xalq hayoti, qarashini ifodalashi bilan qadrlili, balki kundalik turmushimizda nutqimizni boyituvchi vositalardan biri hamdir. "Hikmatli so'zlar, maqollar - hech bir podsho e'lon qilmagan farmon, hech bir prezident muhrlamagan qonun, hech bir davlat tomonidan bitilmagan konstitutsiyadir"¹⁷² Maqollarni "hayot qomusi", xalq og'zaki ensiklopediyasi, o'ziga xos bir badiiy-tarixiy solnoma deyish mumkin. Ular insonlar aqlini o'tkirlashtiradi, nutqini ravshan va ta'sirchan qiladi, hayotda to'g'ri yo'lni tanlay bilishga, hayotiy jumboqlar va muammolarni to'g'ri yechishga o'rgatadi. Shuningdek, maqollar o'z ijodkori bo'lmish xalqning dunyoqarashini, madaniy, maishiy hayotini, tafakkur xazinasini jamlovchi eng kichik og'zaki ijod namunalari sifatida juda qadimiydir. M. Qoshg'ariy XI asrdayoq turkiy xalqlarning hikmatli iboralaridan juda katta qismini o'zining "Devon"ga kiritib, ularni qanday vaziyatda, qaysi mazmunda qo'llanishini arab tilida izohlagan edi. "Devonu lug'otit turk"da xalq og'zaki ijodiga oid 300dan ortiq she'riy parchalar, 291ta maqol

¹⁶⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т.: "Ўзбекистон", 2011. 81-б.

¹⁷⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Тошкент: "Ўзбекистон", 1997. 150-151-б.

¹⁷¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2009. 83-б.

¹⁷² Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. Т., 1990. 5-б.

va matallar keltiriladi¹⁷³ Uzoq yillardan beri olimlar diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etib kelayotgan maqollar folklor, etnografiyaning o'rganish ob'ekti sifatida tadqiq etildi. Bu borada SH.Rahmatullaev, YA.Pinxasov, G.,Salomov, Q.Samadov, SH.SHorahmedov, X.Abdurahmonov, M.Sadriddinova singari olimlarning xizmatlari katta. O'zbek tilida maqol va matallarning sintaktik qurilishi, maqollardagi gap va so'z birikmalarining asosiy ko'rinishlari, ularning morfologik, sintaktik va ba'zi ma'noviy-uslubiy xususiyatlarini yoritishga qaratilgan; xalq maqol va matallarining lug'aviy xususiyatlari adabiy til va dialektlarning leksik doirada o'rganilgan. Keyinroq o'zbek tilshunosligida xalq maqollari boshqa bir yo'nalishda tadqiq etila boshlandi, ya'ni yozuvchi va shoirlar asarlarining tili va uslubiga oid ko'pgina ishlarda, nomzodlik dissertatsiyalarida xalq maqollarining ma'noviy, uslubiy xususiyatlarini o'rganishga alohida e'tibor berildi.

Bu borada A.Rustamov, H.Sulaymon, SH.SHomaqsudov, SH.SHorahmedov H.Berdiyorov, R.Rasulov, S.Asqarov, A.Jo'raxonov, M.To'ychiev, M.Hakimov¹⁷⁴ larning ishlarini keltirib o'tishimiz mumkin.

O'zbek tilshunosligida xalq maqollarining to'laqonli sinonimik lug'atini yaratish kabi muhim vazifa B.Jo'raeva tomonidan uddalandi¹⁷⁵. Olima tomonidan tuzilgan, tartiblangan paremik birliklar sinonimiyasi asosida yaratilgan mazkur lug'atni ushbu yo'nalishda yaratilajak leksikografik ishlarning debochasi sifatida baholash mumkin.

Insoniyat tomonidan yaratilgan maqollarning tematikasi keng va rang-barangdir. Ayniqsa, maqollar she'riyati va didaktizmi bilan qadimdan mashhur bo'lib, tematik jihatdan shu qadar boy, shu qadar keng, shu qadar rang-barangki, ularda ijtimoiy hayotning eng murakkab muammolaridan tortib oilaviy hayotning eng kichik urf-odatlarigacha, oliy axloqiy me'yorlardan tortib kishilar xarakteridagi mayda-chuyda nuqsonlargacha, falsafiy dunyoqarashdan tortib eng kichik jonivorlarning xususiyatigacha o'z in'ikosini topgan. Qisqasi tabiat va jamiyat hayotining biron-bir sohasi yo'qki, u maqollarda o'z aksini topmagan bo'lsin. Maqollarni to'plab, nashr ettirganlarning har biri ularni o'zicha tasnif qilgan. Natijada, tasnifning bir necha turi vujudga kelgan. Bu turlarning asosiylari quyidagilar: alifbo tartibi, maqoldagi asosiy so'zga qarab tasnif etish tartibi (leksik yoki qomusiy tasnif), monografik tasnif, genetik tasnif, tematik tasnif va boshqalar. V.I.Dal: "Maqollar ulardan anglashiladigan tushunchalarga qarab joylashtirilsa, xalq ruhiyatining chinakam ocherki vujudga keladi", -deb yozgan edi. Demak, maqollarni tasniflash uchun ulardan anglashilgan tushunchalar asos qilib olinsa, tasnifga to'g'ri yondashilgan bo'ladi. Maqollarni semantik jihatdan "shaxs", "hayvon" va "o'simlik" tushunchalari bilan bog'lash mumkin. Va ko'rinib turibdiki, ularning barchasi ham mohiyatan "shaxs" tushunchasiga ega.

¹⁷³ Абдурахмонов Ф. "Девону луғотит турк"асарининг ўрганилиш тарихидан.// Ўзбек тили ва адабиёти. 2009, 6-сон. 49-б.

¹⁷⁴ Жўраева Б. Ўзбек халқ мақолларининг қисқача синонимик луғати. –Т.: ФАН, 2006

¹⁷⁵ Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. Т., 1970; Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Т., 1987; Ш.Шоабдурахмонов, Ш.Шораҳмедов. Ҳикматнома. Т., 1990; Ҳ.Бердиёров, Р.Расулов. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. Т.: Ўқитувчи, 1984; Жўраёнов А. Муқимийнинг халқ мақолларидан фойдаланиш маҳорати // «Ўзбек тили ва адабиёти». 1974, 4-сон, 52-55-бетлар; Тўйчиев М. «Шинелли йиллар» романида халқ мақоллари ва ибораларининг ишлатилиши. -Самарқанд. 1971, 84-87-бетлар; Ҳақимов М. Ёзувчи ва халқ тили. -Тошкент: «Фан», 1971. -176 бет

Xalq maqollarining katta qismini vatanparvarlik ruhidagi maqollar tashkil etadi. Mazkur maqollar mazmunini ochishda kalit so'z sifatida *vatan, yurt, ona yurt, tug'ilgan joy, el, xalq, o'z ayvoning* kabi leksik birliklar qo'llanadi va matni shakllantiruvchi boshqa so'zlar ana shu markaziy so'z atrofida birikib maqol mazmunini ochishga yordam beradi. Buni misollarda ko'rishimiz mumkin: *Bulbul chamanni sevar, odam – vatanni, Vatanning vayronasi – umrning g'amxonasi, Eridan ayrilgan etti yil yig'lar, elidan ayrilgan o'lguncha yig'lar, O'zga yurtda shoh bo'lguncha, o'z yurtningda gado bo'l, Ona yurtning omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas, O'zganing toqu ravoqidan, o'zingning ayvoning yaxshi.* Mehnat va mehnatsevarlik tushunchalarini targ'ib etuvchi maqollarda esa leksik mundarija bir oz o'zgaradi. Bunday mazmunda shakllangan hikmatlarda yuqoridagi kabi ot leksemalar emas, balki fe'l leksemalar etakchilik qiladi. Masalan, *qazmoq, ekmoq, harakat qilmoq, ishlamoq, bermoq, olmoq, ekmoq, o'rmoq, sochmoq, kesmoq, boqmoq, haydamoq, shudgor qilmoq, takror qilmoq, to'ydirmoq, qazimoq, jondan kechmoq, ishlamoq, bilmoq, tishlamoq, qo'rqmoq, rohat ko'rmoq, toblanmoq, bilinmoq, engmoq, ter to'kmoq, qimirlamoq* kabi fe'llar mehnatni ulug'lovchi maqollarning asosiy lug'at sostavini tashkil etadi. Mehnat tushunchali maqollarda qo'shma gap komponentlari *qiyos (Mehnat qilib topganing, qandu asal totganing; Olib qochguncha, sochib qoch), shart (Ter to'kib sochsang urug' yer seni qo'ymas quruq; Ekinni erta ekkan, hosilin erta o'rar; Ish quroling soz bo'lsa, mashaqqating oz bo'lar), o'xshatish (Er – xazina, suv – oltin), zidlash (Bo'y ishlamas, qo'l ishlar)* munosabatlarini ifodalaydi. Maqollarda shart va qiyos mazmuni yetakchilik qiladi, shuningdek, qisqargan o'xshatishlar, qismlaridan biri to'liqsiz shakllangan qo'shma gap tiplarini uchratish mumkin. Ilm va hunar, kasb-kor haqidagi maqollarni tashkil etuvchi otlar va fe'llarning ma'noviy guruhlar ham o'zgaradi. Bunday tipdagi maqollarda qo'llangan fe'llar ko'proq ob'ekt valentliklarga ega bo'ladi, shuningdek, miqdor tushunchasini ifodalovchi so'zlar, xususiyat bildiruvchi sifatlar matni shakllantirishda muhim o'rin tutadi, otlashgan sifatlar va sifatdoshlar ishtiroki kuzatiladi. Ilm-hunar mavzusidagi maqollarda fe'l va ot so'z turkumi miqdor jihatdan katta guruhni tashkil etadi. Inson xarakterini ifodalovchi sifatlar keyingi o'rinni egallaydi. Miqdor bildiruvchi son va ravish turkumi o'z salmog'iga ega. Faqatgina o'zlik olmoshi ta'kidlash yoki shaxs tushunchasini ifodalash uchun qo'llangan. Modal, yuklama, ko'makchilar esa sanoqli qatnashadi. O'zbek xalq maqollari ichida milliy qadriyatlarimizni ifoda etuvchi oila va qarindosh – urug' haqidagi maqollar ham talaygina. *Bolaginaning bolasi qandak o'rikning donasi; Boqmasang, moling ketar, xo'rlasang, xotining ketar; Bo'z yaktak qichitar, yaxshi xotin tinchitar; Kundoshlik – ko'ngil g'ashlik; Kundoshlikka kun tug'mas, tug'sa ham butun tug'mas; Oltin-kumushning eskisi bo'lmas, ota-onaning bahosi bo'lmas; Onangni kiftingda tutsang, singlingni boshingda tut; Yaxshi erga bersang qizni, silay-silay sulton qilur, yomon erga bersang qizni, ura-ura ulton qilur.* Bunday tipdagi maqollarda qavm-qarindoshlik tushunchalarini ifodalovchi shaxs va uning yaqinlarini anglatuvchi otlar muhim o'rin tutadi. Tozalik va sog'lik haqidagi maqollarning lug'at sostavini asosan tibbiy tushunchalarni ifodalovchi ot leksemalar va xususiyat bildiruvchi sifatlar tashkil etadi. Bunda leksemalarning atributiv munosabatlari yetakchilik qiladi. Maqollarda gap komponentlari o'zaro zidlik (*Kasalni mayiz emas, achchiq dori tuzatadi – / rus. Bolezn voblechivayut ne sladostyu, a gorkim snadobem; Kasal kasal emas, kasalni boqqan kasal*), qiyos (*Kasalga so'z yoqmas, charchaganga o'yin*), to'siqsizlik (*Kasalga davo topilsa ham, anqovga davo topilmas; Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi*)

munosabatiga kirishadi. Kasal leksemasi konversiyaga uchrab, *tuzatmoq, yashirmoq, ketmoq, boqmoq, yoqmoq, davo topmoq* kabi fe'l valentliklarining aktantiga aylanadi. Sog'lik haqidagi ba'zi maqollar tarkibidagi leksemalar eskilik belgisiga ega bo'ladi. Masalan, *Chiyki et et keltirar, chiyki xamir dard keltirar*. Chiyki - *xom* demakdir. Bu xalqning tibbiy maslahat beruvchi maqollaridan bo'lib, quyidagi varianti ham bor: —*Pishmagan etni egali bo'lmas, qaynamagan choyni - ichgali*. Odob va tarbiya haqidagi maqollar didaktik xarakterda bo'lib, pand-nasihad mazmunida shakllangan bo'ladi. Bunday paremalarda *antiteza (Kichiklarning kattasi bo'lguncha, kattalarning kichigi bo'l), parallellar (Buyursa - bola, buyurmasa - balo; Rahmat olgan omondir, la'nat olgan yomondir; Chaqirmasa - boruv yo'q, chaqirilsa - qoluv yo'q* kabi sintaktik figuralar yetakchilik qiladi. Bu tipdagi maqollar qo'shma gaplar qolipida shakllangan bo'ladi. Insoniy fazilatlarini ulug'lovchi va inson tabiatiga xos qusurlarni qoralovchi bobolar hikmati o'zbek xalq maqollarining katta qismini tashkil etadi va ular “*maqtov*” yoki —*tanqid semantikasini* namoyon etadi. Ular do'stlik va noahillik: *Do'sting uchun zahar yut; O'tni kavlasang, o'char, qo'shnini kavlasang, ko'char*; donolik va nodonlik: *Aql yoshda emas, boshda; Nodonga so'zlagan, esiz so'zim, o'likka yig'lagan esiz ko'zim*; mardlik va nomardlik: *Nomardning xotini bo'lguncha, mardning bevasi bo'lgan yaxshi; Mard maydonda bilinar*; botirlik va qo'rqqoqlik: *Botir o'lsa, nomi qolar, nomard o'lsa, nimasi qolar*; hushyorlik va ehtiyotkorlik: *Itni qopmas deb bo'lmas, otni tepmas deb bo'lmas; Sinamagan otning sirtidan o'tma; Sir biluvchi bo'l, sir aytuvchi bo'lma*; muhabbat, vafo va vafosizlik: *Muhabbat chiroy tanlamas; Bidingki bevafo, ko'ngul qo'ymoq xatodur*; kattalarga hurmat va izzat, qadr-qimmat: *Yosh kelsa- ishga, qari kelsa - oshga; Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda bo'l; Qadr bilmas qarindoshdan, qadr bilgan yot yaxshi*; mehmon va mehmondo'stlik: *Mehmon kelar eshikdan rizqi kelar teshikdan*; to'g'rilik va egrilik: *Boshingga qilich kelsa ham, to'g'ri so'zla; Egrining soyasi ham egri*; tadbirlilik va epsizlik: *Qalovini topsang, qor yonar; Ot kinniki? Minganniki, To'n kinniki? Kiyganniki*; iqtisod va tejamkorlik: *Borida - chora-chora, yo'g'ida -banda bechora; Saqlasang - ming kunlik, saqlamasang - bir kunlik; Hisobini bilmagan hamyonidan ayrilar*; qanoat va sabr: *Toqatliga tog'lar egar boshini, toqatsizning birovlar yer oshini*; ishonch va umidsizlik: *Umidli - dunyo, noumid - shayton*; maqtanchoqlik va manmanlik: *Maqtanganning uyiga bor, kerilganning to'yiga bor; Nonni katta tishlasang ham, gapni katta gapirma*; yolg'onchilik va ayyorlik, tekinxo'rlik: *Yolg'onchi yolchimas, o'g'ri boyimas; Ish vaqtida - ayyor, osh vaqtida - tayyor*; baxillik va ochko'zlik: *Bermasning oshi pishmas, pishsa ham, qozondan tushmas; Nafsi yomon hayitda o'lar; Birovga bersam - esiz oshim, uyda tursa - sasir oshim*. O'zbek xalq maqollarining ba'zilarida insonning iqtisodiy holati ham o'z ifodasini topgan. “Kambag'allik ayb emas” kabi hikmatlar ana shunday mazmundagi maqollar sirasiga kiradi. Bunday hikmatlarning aksariyati tarixiydir. Masalan: *Bo'zchi belboqqa yolchimas, kulol - mo'ndiga; Och uyda qatig ivimas; Eski choponni it qopar; Kambag'alning bir to'ygani - chala boyigani*. Bunday maqollarda “*qashshoqlik*”, “*nochorlik*”, “*ochlik*”, “*yolg'izlik*” va “*yetimlik*” semalari leksemalarning yetakchi semasi sifatida namoyon bo'ladi. *Holvani hakim yer, kaltakni yetim; Shariatda sharm yo'q; Domla-imom och qolsa, bozor kezadi, so'fi och qolsa, mozar kezadi; Qiyshiq arava yo'l buzar, qozi, mulla el buzar; Eshonim deb eshagimdan ayrildim* kabi maqollar esa diniy asosga ega. Maqollar guruhida urf-odat va marosim bilan bog'liq maqollar juda ham oz. Bunday maqollar asosan to'y va aza marosimlari bilan bog'lanadi va ular semantik jihatdan farqlanadi. Masalan, *To'yg*

borsang to'yib bor, to'rqa to'ning kiyib bor(1); To'ying bo'lsa, tomoshago'y topilar(2); To'ydan oldin nog'ora qoqma(3), To'yning boshi boshlanguncha(4); Kelinni kelganda ko'r, sepini yoyganda ko'r(5); Kuyovni payg'ambarlar siylabdi(6); Kinga to'y - kinga aza(7); Azaga borgan xotin o'z dardini aytib yig'laydi(8). Hayvon nomlari ishtirokida tuzilgan maqollar hikmatlar xazinasining juda katta qismini tashkil etadi. Buni xalqimizning fikrini oshkora ifodalamay, ishora-yu ramzlar vositasida yetkazish, o'zgaralar ko'nglini ehtiyotlash kabi ulug' samimiyati bilan izohlash mumkin. Ayni shunday ifoda imkoniyatiga maqollar vositasida erishish mumkinligini dono xalqimiz juda yaxshi bilgan. Shundan bo'lsa kerak, zoonimlar leksemalar markaziy element sifatida yaratilgan maqollar emotsional-ekspressiv xususiyatlarni namoyon etadi. Mazkur strukturadagi maqollar bir qator semantik xususiyatlarga ega bo'lib, ulardan ayrimlari ko'chma ma'noga asoslanadi, ya'ni "shaxsga xos" semasi reallashadi, ayrimlarida esa "hayvon" semasi saqlanadi. Qiyoslaymiz: *Boq otingni arpa bilan, boqar qazi qarta bilan, Yo'li quyuyq eshakdan yag'ir bo'lgan ot yaxshi, It hurisa, bulbul to'xtaydi.* Mazkur maqollar mazmuni zoonimik leksemaning konnotativ ma'nosiga emas, balki denotativ ma'nosiga asoslangan. Maqolning ko'chma ma'noda qo'llanganligini "duosi qabul bo'lmoq" sintagmasi orqali ko'rishimiz mumkin. Chunki "duo qilish", "niyat qilish" — *shaxs mikromaydonini* tashkil etuvchi leksemalar sirasiga kiradi. Yuzaki qaraganda maqolda insonga xos nutqiy va ruhiy holat itga ko'chirilgandek tuyuladi, aslida esa matnda istiora qo'llangan bo'lib, o'xshatilayotgan obyekt - "odam" leksemasi kontekstda ifodalanmagan, uning ma'nosi "it" so'ziga yuklangan: natijada metaforik ko'chim paydo bo'lgan. "Hayvon" arxisemasi ishtirokidagi xalq maqollarida shakliy parallelizm vositasida qiyos - taqqoslash munosabati ham ifodalanishi mumkin va bunday qolipdagi maqollar mazmunan ko'chma ma'noga asoslanmagan bo'ladi: *Itning jini - devona, kelinning jini - qaynona.* Itlar ko'chada tentirab yurgan, beozor va beparvo, ust-boshi juldur devonani ko'rgach, uni o'ziga raqib deb o'ylab, tinmay akillaydi va bunga javoban devona hech bir qarshilik ko'rsatmaydi. Jin so'zi matnda "dushman", "raqib" semalari bilan qaynona leksemasiga xos "tergash" semasi bilan bog'lanadi. It so'zidagi "tinimsiz akillash" semasi va qaynona leksemasidagi "huda-behuda tergash" semalari mantiqan qiyoslanadi. Xalqimizda it leksemasi ishtirokidagi maqollar juda ko'p va bu insonning turmushdagi doimiy hamrohi sanalgan ushbu xonaki hayvonga xos fe'l-atvor va xarakter egasi tomonidan yaxshi o'rganilganligidan bo'lsa kerak. *It it bilan quda bo'lsa, o'rtaga suyak qo'yadi; It itligini qilmay qo'ymaydi; It itning o'rtog'i bit.* Mazkur maqollarning har uchasi ham majoziy ma'noga ega. Chunki *quda, qo'ymoq, o'rtoq* kabi lug'aviy birliklar faqat ko'chma ma'nosi bilangina matning semantik strukturasi ishtirok etadi.

Qushlar haqidagi maqollar o'zining qadimiyligi bilan ham ajralib turadi. Masalan, *Qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qimaydi* maqoli jahonning ko'pgina mamlakatlari orasida tarqalgan bo'lib, insoniyat yaratgan eng qadimiy maqollardan biridir. Uni milodiy V asrdayoq lotin adibi va tilshunosi A.F.Makrobiy o'z «Grammatikasi»da keltirgan. Maqolning to'g'ri ma'nosi shuki, qarg'a-quzg'unlar odamning yo biror hayvonning ochiq yerda qolib ketgan murchasini ko'rib qolsa, avval uning ko'zini cho'qib yerkan-da, keyin go'shtini yeya boshlar ekan. Ammo tirik qarg'a va quzg'un o'lik qarg'a va quzg'unning ko'zini cho'qimas ekan. Shu holatni esga soluvchi vaziyatlarda insonlarga nisbatan majoziy ma'noda qo'llanadi. O'zbek xalq maqollari orasida o'simlik nomlari ishtirokida tuzilgan maqollar ham mavjud va ular semantik xususiyatlariga ko'ra hayvon tushunchali maqollarga o'xshab ketadi. Bunday paremlar tarkibida asosan

donli ekinlar nomi ko'proq uchraydi. Begona o'tlar donli ekinlarga zidlanadi. Masalan, *Arpa - bug'doy osh ekan, oltin-kumush tosh ekan; Arpa emagan otlarim ajriqqa zor bo'ldi, podsho minmagan otlarim gado tagida xor bo'ldi, Arpa og'sa kandugingni tuzat, bug'doy og'sa, somonxonangni; Arpa pishar, ishingiz tushar; Arpa ekkan arpa olar, bug'doy ekkan, bug'doy.* Maqollarni shakllantirgan ba'zi leksemalar bugungi kunda eskirgan so'z, dialektal birlik yoki kasb-hunar so'zlari bo'lishi ham mumkin. Ana shunday o'rinlarda ma'nosi tushunarsiz so'z maqol mazmunini to'liq anglashimizga imkon bermaydi. Masalan, *Barimtadan qo'rqqan mol yig'mas, chigirtkadan qo'rqqan ekin ekmas* maqolida qo'llangan barimta so'zi eskirgan, tarixiy so'z hisoblanadi. Barimta - ko'chmanchi chorvadorlik davridagi odatlardan biri: bir el yoki bir urug'ning odami yoxud odamlari qo'shni yoki biror begona yurtga borib, mol o'g'irlab keladi. Yeb ketilgan "qarz"dan yoki o'g'irlikdan ziyon ko'rgan elning yo urug'ning odamlari ham vaqtini topib, kuch to'plab, "qarzdor"ning, o'g'rining yurtiga bostirib kirib, duch kelgan kishining mol-holini talon-taroj qilib ketadilar. Shuni "barimta" deydi. Xalqimiz biror ishni amalga oshirishda ikkilanib turavermay, dadil harakat qilishga undash uchun ushbu maqolni qo'llaydi. Ba'zi xalq maqollari tarkibida esa kasb-kor bilan bog'liq atamalar borki, bunday birliklar ham maqol mazmunini to'liq idrok qilishimizga to'sqinlik qiladi. Masalan, *Iskartdan ortiq gapirgan - o_ladi.* Iskart - belgili me'yor, o'lchov. Bu maqol poyabzal tikuvchi kosiblar doirasidan chiqqan. Ular bir haftada bir-ikki iskartdan ish chiqazganlar. Har qaysi kosibning o'z iskarti bo'lgan: ba'zisiniki 10 juft etik, maxsi, kavush, ba'zisiniki - 7,8,9 juft va h. Kosib shuni o'ziga "bir iskart" deb mo'ljal qilib olgan-da, hafta davomida shu mo'ljalidagi ishni bajarish uchun astoydil harakat qilgan. Agar iskartning hajmi kattaroq qilib belgilangan bo'lsa, uni bajaraman deb kecha-kunduz tinmay ishlab, o'zini-o'zi qattiq qiynab qo'ygan. Bu maqol majoziy ma'noda "o'zingni qiynab qo'yadigan va'dalar berma", degan ma'noda qo'llanadi. Maqol -matal tipidagi paremalarda mashhur tarixiy shaxslar va payg'ambarlar nomlari ham qo'llangan bo'lib, bunday paremiologik birliklar antroponimlar bilan bog'langan tarixiy voqe'larga ishora qilib turadi: Xalqimiz tilida tez-tez qo'llanib turadigan quyidagi maqol mazmuni ham diniy afsonaga asoslanadi: *Sulaymon o'ldi, devlar qutuldi.* Sulaymon payg'ambar "Baytul muqaddas" ni qurdirganda devlarni majbur qilib ishlatgan emish. U to imorat bitguniga qadar hech qayoqqa qimirlamay, hassaga tayanib turganmish. Devlar Sulaymondan qo'rqqanlaridan hech qayoqqa ketmay, noiloj ishlayverishibdi. Sulaymon turgan joyida turib o'lib qolsa ham, devlar buni payqashmabdi. Nihoyat, jasad bir yoqqa ag'anab tushgach, devlar har tarafga qochib ketishibdi. O'zbek xalqi bu maqolni qattiqqo'llik bilan ushlab turilgan vaziyat uning nazoratchisi izmidan chiqqandan so'ng, o'sha holatni qayta tiklab bo'lmagan hollarda qo'llaydi.

Xalq maqollarini turli yo'sinda tasnif etish mumkin. SHunday bo'lsa-da, tasniflar ob'ektni to'liq qamrab ololmaydi. CHunki xalq durdonalari o'zining ko'lami tufayli bunga imkon bermaydi. Xalq hikmatlarini struktur, semantik, tematik usulda tasniflash orqali bu masalani qisman hal qilish mumkin. Maqollar xalqning so'z boyligi sifatida adabiy tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik xususiyatlarini atroflicha o'rganish uchun boy manba sifatida tilshunoslikning navbatdagi tadqiqotlari uchun material bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.:Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
3. Бердиев Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиялогик луғати. -Т. : Ўқитувчи, 1984.
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. -Т., 2002
5. Жўраева Б. Ўзбек халқ мақолларининг қисқача синонимик луғати. –Т.: ФАН, 2006.
6. Искандарова Ш.М. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): ДДА. -Тошкент, 1999.
7. Қурононов Д. Ва б. Адабиётшунослик луғати.-Т.: Академнашр, 2010.
8. Қурбонова С. Ҳамид Олимжон шеърларида халқ мақолларидан фойдаланиш // Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари. Фарғона. 2010.
9. Миртожиев М. Ўзбек тилидаги феъл валентликлари. -Т.: Университет, 2007.
10. Неъматов Ҳ. Ўзбек тили ва адабиёти /Ўзбек тилшунослигида формал, структурал ва субстансиал йўналишлар хусусида. №4, 2009. 38-б.
11. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. -Андижон, 2006.
12. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. -Т.: Фан, 1989.
13. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. Т., 1970.
14. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т., 2010.
15. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. -Т., 1987.
16. Садриддинова М. Лексика узбекских пословиц и поговорок. АКД. – Ташкент, 1985.
17. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. И-В жилдлар. -Т.: ЎМЕ, 2008.
18. Ўзбек халқ мақоллари. ИИ томлик. -Т.: Фан, 1987. Итом.
19. Ўзбек халқ мақоллари. -Т., 1981.
20. Ҳусайнова Ф. Ойдин Ҳожиеванинг мақол ва иборалардан фойдаланиш маҳорати // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009, 2-сон. 90-б.
21. Шоабдурахмонов Ш., Шораҳмедов Ш.. Ҳикматнома. -Т., 1990.
22. Шукурова З. “Қиссаси Рабғузий”да мақоллар / Ўзбек тили ва адабиёти. 2012, №2. 97-б.
23. Саид Аҳмад. Танланган асарлар. ИИ жилд. Ҳажвиялар, песалар. Тошкент: Шарқ, 2000.